

ОСОБЛИВОСТІ ВАРІАНТНОСТІ БІБЛІЙНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто орфографічні, фонетичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, лексичні, структурні та „мовні” варіанти біблійних фразеологізмів в українській мові. Автор доводить, що особливістю українських біблійних фразеологізмів є їх орфографічна варіантність, викликана зміною правил правопису, та мовна, зумовлена тенденцією до заміни церковно-слов'янських елементів власне українськими.

Ключові слова: фразеологізм, біблійний фразеологізм, варіантність фразеологізмів, словники біблійних фразеологізмів.

Численні біблійні вислови, що дійшли до нас з глибини віків, стали невід'ємною частиною як української, так і інших європейських мов, оскільки основані на спільності філософських уявлень про добро і зло та єдності морально-етичних норм християнського світу [2, с. 7]. Упродовж історії функціонування української мови в їх використанні були різні періоди, однак на початку ХХІ століття можемо впевнено говорити про активізацію цього пласта лексики, про зростання інтересу широкого кола мовців до його вивчення, про гостру потребу великого словника біблійних крилатих слів і виразів, що потребує вироблення певних принципів відбору одиниць і їх лексикографічного опису.

Загалом укладання словників є дуже складною проблемою, оскільки, як зауважував О. І. Молотков, праця над будь-яким словником ставить перед лексикографом два питання, від правильного вирішення яких залежить цінність майбутньої праці: **що** включати в словник і **як** описувати матеріал [6, с. 7]. Якщо навіть джерело нам відоме (Біблія), то які вирази, пов'язані з цим джерелом, уміщувати в словник – це проблема. По-перше, до бібліїзмів відносять дуже різні мовні явища: власні імена, назви біблійних понять, реалій тощо, лексичні одиниці, утворені від бібліїзмів, крилаті вислови і фразеологічні одиниці, а також біблійні цитати, які використовують у літературних творах [10]. Загальновідомо, що навіть межі фразеології на сьогодні остаточно не встановлено: одні вчені сюди відносять усі стійкі сполучення слів, інші – обмежують перелік фразеологізмів лише певною групою стійких словосполучень. Дехто до фразеології включає прислів'я, приказки, крилаті вислови, інші не вважають їх фразеологізмами. Часто до складу фразеологізмів включають різні описові й аналітичні звороти мови, складні сполучники, складні приїменники, складні терміни і т. ін. Окремі вчені

називають фразеологізмами окремі слова, наприклад, *сумбур*, *абракадабра* тощо, які іменують „однослівними ідіомами” [6, с. 7]. Думаємо, що така ситуація є цілком закономірна, адже дослідник не хоче залишити поза увагою будь-які цікаві речі, дотичні до фразеології.

Зупинимося на одній з проблем, безпосередньо пов'язаних з оформленням реєстру словника біблійних крилатих слів та виразів, – варіантності, під якою розуміємо „видозміни фразеологічних одиниць, які полягають у можливості взаємозамінності їх компонентів іншими словами чи формами при збереженні семантики всієї одиниці” [9, с. 6]. Мовознавці виокремлюють різні типи варіантності. Так, О. Молотков у вступній статті до „Фразеологічного словника російської мови” розрізняє: за формою компонентів – формальні варіанти, наприклад, *гог і магог* та *гога і магога* (сюди він відносить усі фонетичні, морфологічні та інші зміни компонентів фразеологізмів, зокрема й суфіксальні модифікації); за складом компонентів – лексичні варіанти, наприклад, *точити лясц* і *точити баляси*; та змішані варіанти, відмінні формою та складом одночасно [6, с. 11]. Схожу класифікацію знаходимо і в монографії Л. Скрипник, яка розрізняє такі самі групи: лексичні, граматичні (формальні) та найпоширеніші – лексико-граматичні (змішані) варіанти [8, с. 100-148]. У вступній статті до „Словника фразеологізмів української мови” автори пишуть про формальні, фонетичні, морфологічні та лексичні варіанти [9, с. 6-7]. У вступній статті до енциклопедичного словника біблійних фразеологізмів російської мови К. Дубровіна виокремлює лексичні варіанти; формальні варіанти та факультативні варіанти [2, с. 10]. Н. Кіріллова пише, що варіювання фразеології в ареальній проекції можна простежити на кількох рівнях: семантичному, фонетичному, морфологічному, синтаксичному та лексичному [3, с. 160].

Мета нашого дослідження – проаналізувати варіантність біблійних фразеологізмів української мови на матеріалі наявних на сьогодні спеціальних словників: „Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові” А. Коваль (2001) [4]; „Слово Благості: словник-довідник фразем біблійного походження” Ж. Колоїз та З. Бакум (2002) [5]; „Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник” Л. Будівської і З. Сікорської (2007) [11]. Названі праці відрізняються як обсягом, так і способом подачі матеріалу. Ство-

рені різними авторами без урахування матеріалів один одного, вони подають три різних списки біблійних фразеологізмів. Загальна кількість зафіксованих одиниць (з урахуванням варіантів) – 897, з них 45 фразеологізмів зафіксовано у всіх трьох словниках, 125 – у двох. Як показують наші спостереження, названі словники фіксують далеко не всі біблійні крилаті слова і вирази [7], однак вони, безперечно, є цінним матеріалом для мовознавчих досліджень.

Аналіз реєстрів згаданих вище словників біблійних фразеологізмів української мови свідчить про те, що заголовкові одиниці істотно розрізняються між собою за багатьма критеріями, а тому маємо підстави говорити про орфографічні, фонетичні, словотвірні, морфологічні, син таксичні, лексичні, структурні та мовні (церковно-слов'янські ↔ українські) варіанти.

Орфографічні варіанти зумовлені переважно зміною правил правопису в 1993 році, серед яких:

а) написання великої і малої літер: *Агнець Божий* – *Агнець божий*; *Книга життя* – *Книга Життя*; *служити мамоні* – *служити Мамоні*; *Пісня пісень* – *Пісня Пісень*;

б) правопис **і** / **и** у запозичених словах: *плач на ріках вавилонських* – *плач на ріках вавилонських*;

в) передача грецької букви **θ**: *Гетсиманський сад* – *Гефсиманський сад*; *Марта* – *Марфа*; *іти на Голготу* – *іти на Голгофу*;

г) уживання літер **г** і **ґ**: *Гог і Магог* – *Гор і Магор*.

Фіксуємо випадки одночасної дії двох чи більше названих вище правил: *Голіаф* – *Голіят*.

Фонетичні варіанти:

а) евфонійні варіанти, форма яких не впливає на смисл одиниці: *Марта й Марія* – *Марта і Марія*; *книжники і фарисеї* – *книжники та фарисеї*; *текти молоком і медом* – *текти молоком та медом*; *влити нове вино в старі міхи* – *влити нове вино у старі міхи*;

б) варіанти, які мають смислові або функціональні відмінності: *безплідна смоківниця* – *безплідна смоковниця*; *Валтасарів банкет* – *Валтасарів бенкет*;

в) варіанти, зумовлені фонетичним пристосуванням церковнослов'янських форм до української мови, наприклад, **іє** / **є**: *Ієремія* – *Єремія*; *Ієреміада* – *Єреміада*.

Словотвірні варіанти:

а) одиниці, які розрізняються іменниками: *Адамово ребро* – *Адамово реберце*; *світоч* – *світило*;

б) одиниці, відмінні формою прикметника: *вогнений стовп* – *вогняний стовп*.

Морфологічні варіанти:

– протиставлення слів, що належать до різних частин мови чи різних граматичних форм:

а) прикметник – дієприкметник: *голодні і спрагли* – *голодні та спражені*;

б) прикметник – іменник з прийменником: *Божий дар, дар від Бога*;

в) присвійний прикметник – іменник у формі родового належності: *вдовина лепта* – *лепта вдовиці*;

– протиставлення форм різних граматичних чи лексико-граматичних категорій:

а) однина / множина: *архангельська труба* – *архангельські труби*; *віра без діла мертва* – *віра без діл мертва*;

б) активний / пасивний стан: *записати на скрижалях* – *бути записаним на скрижалі*;

в) доконаний вид / недоконаний вид: *відділити* *полову від зерна* – *відділяти зерно від полову*; *дім будувати на піску* – *дім збудувати на піску*; *побивання немовлят* – *побиття немовлят*;

г) однинне / збірне: *менша братва* – *менший брат*;

д) теперішній час / інфінітив: *перекуємо мечі на рала (лемеші)* – *перекувати мечі на рала*.

Синтаксичні варіанти:

1) слово ↔ словосполучення (*скрижали* – *кам'яні таблиці*; *заповіді* – *десять заповідей*; *Едем* – *сади Едему*; *за Адама* – *за часів Адама*; *Мафусаїл* – *Мафусаїлів вік*; *Самсон* – *Самсон і Даліла*; *Голіаф* – *Давид і Голіаф*; *Спаситель* – *Ісус Христос*);

2) словосполучення ↔ словосполучення, які розрізняються переважно керуванням: *за своїм образом і подобою* – *на свій образ і подобу*, *каменя на камені не залишиться* – *камінь на камені не залишиться*, *ні йоти* – *ні на йоту*, *Пісня над піснями* – *Пісня пісень*;

3) словосполучення ↔ речення: *шукачі місця* – *які шукають місце*; *заборонений плід* – *заборона, яку не переступити*;

4) речення ↔ речення:

а) односкладне ↔ двоскладне речення: *горбато того не виправиш* – *горбатого могила виправить*;

б) різні відношення в складносурядних та складнопідрядних реченнях: *Не суди* – *і тебе не осудять* і *Не судить, щоб і вас не судили*; *Хто має вуха, нехай слухає* і *Хто має вуха* – *нехай слухає!*;

в) речення, що розрізняються метою висловлювання: *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* і *Хіба ревуть воли, як ясла повні*; *Лікарю, вилікуй себе самого!* і *Лікарю, вилікуй себе самого*.

До речі, двоскладні конструкції типу прислів'їв (переважно у вигляді складносурядного речення) можуть бути усіченими тільки до першої частини (*у чужому оці заскалку бачити, а в*

своєму колоди не помічати – заскалку в оці помічати; іщїте і обряцїте, толцїте і отверзїтеся вам – толцїте й отверзїтеся) чи обидві частини можуть використовуватися автономно (око за око, зуб за зуб та око за око і зуб за зуб).

Лексичні варіанти:

а) варіантні лексеми перебувають у гіпо-гіперонімічних відношеннях: *Адамові діти*, – *Адамові сини*; *фігове дерево* – *фіговий листок*; *пуста фраза* – *пусте слово* – *пустий звук*;

б) варіантні лексеми – синоніми (таких одиниць найбільше): *вифлеємська зоря* – *провідна зоря*; *близька година* – *близький час*; *вбогий духом* – *вбогий душею*; *віддати Богу духа* – *віддати Богу душу*; *скинути з себе ветхого Адама* – *стягнути з себе ветхого Адама*; *випити гірку чашу* – *випити повну чашу*; *гірка чаша* – *скорбна чаша* – *смертельна чаша* – *тяжка чаша*; *відділяти кукіль від пшениці* – *відділити кукіль від зерна* – *відділити половику від зерна*; *віра горами диває* – *віра горами рухає*; *Євина дочка* – *Євине насіння* – *Євин накоренок*; *живий труп* – *ходячий труп*; *долина печалі* – *долина плачу*; *таємна вечеря* – *остання вечеря*; *Син Божий* – *Син людський*; *терновий вінок* – *терновий лавр*; *у поті лиця* – *у поті чола*; *співати осанну* – *співати славу*; *Хай буде світло!* – *Хай станеться світло!*; *хліб насущний* – *хліб щоденний*; *чистий душею* – *чистий серцем*; *копати яму* – *рити яму*; *кроткі, як голуби* – *невинні, як голуби*; *рани і скорпіони* – *бичі і скорпіони*;

в) синонімізуються лексема і фразеологізм: *волосся їжитья* – *волосся дуба стає*; *говорити на вітер* – *кидати слова на вітер*.

Структурні варіанти:

а) компоненти міняються місцями: *ягня Боже* – *Боже ягня*; *відділити половику від зерна* – *відділяти зерно від полови*;

б) наявність / відсутність факультативного компоненту: *скинути старого Адама* – *скинути з себе ветхого Адама*; *ловити вітер* – *ловити вітра в полі*; *ні елліна, ні іудея* – *нема ні елліна, ні іудея*.

Мовні варіанти (церковнослов'янський ↔ український):

а) церковнослов'янським є тільки один компонент фразеологізму: *відділяти овець від козлищ* – *відділяти овець від козлів*; *золотий телець* – *золоте теля*; *юдоль плачу* – *долина плачу*; *красугольний камінь* – *наріжний камінь*; *нині одпуцаєши* – *нині відпускаєш*;

б) церковнослов'янськими є кілька компонентів фрази: *вкласти пальці в бік* – *вкласти персти в язви*; *своя своїх не познаша* – *своя своїх не пізнає*; *сильні мира сего* – *сильні світу цього*; *темна вода во облацех* – *темна вода у хмарах*;

в) уся фраза є церковнослов'янською: *алчуці і жаждуці* – *голодні і спрагли*; *благую часть ізбрать* – *благую частину вибрати*; *да мимо ідет чаша сія* – *хай помине ця чаша*; *яко тать в ноці* – *як тать уноці* – *як злодій уночі*; *толцїте й отверзїтеся* – *шукайте і знайдете*; *нічтоже сумняся (сумняшєся)* – *нічого сумніватися*; *не добро человеку бити єдину* – *не добре чоловікові самотнім*; *не сотвори собі кумира* – *не роби собі подобу*; *глас вопіющого в пустині* – *голос волаючого в пустелі*.

Як зазначають дослідники російських біблійних крилатих слів і виразів [1; 2], усі повні глибокого змісту біблійні метафори, смні символи та алегорії, образні афористичні вирази з Біблії входили в російську мову в церковнослов'янському варіанті. Ця обставина стала об'єктивною причиною появи в російській біблійній фразеології того архаїчного колориту, який відрізняє її від біблійної фразеології багатьох інших європейських мов [2, с. 5–6]. В українській мові також є значна частина церковнослов'янських висловів, однак спостерігаємо стійку тенденцію до перекладу церковнослов'янських виразів на українську мову, тому кількість церковнослов'янських виразів, порівняно з російською мовою, в українській значно менше. Але особливістю української мови є наявність варіантів українського чи російського орфоепічного оформлення церковнослов'янських виразів: *Камо грядеши?* – *Камо грядеші?*

Серед аналізованих одиниць, природно, часто спостерігаємо **варіанти, які одночасно можна віднести до декількох різних типів:**

фонетико-словотвірні: *Веніамін* – *Беніамінік*;

фонетико-лексико-морфологічні: *Аредів вік* – *Яредові (Ярїдові) столїття*;

орфографічно-структурно-синтаксичні: *віддати кесареє Кесарю, а Богові* – *боже / віддати кесареє кесарю, а Богові* / *віддати кесарю кесареє, а Богові* / *Боже / кесарю кесареє, а Богові* / *Боже*;

структурно-мовні: *тьма кромїшня* – *зовнішня темрява*;

структурно-лексичні: *єгипетська темрява* – *тьма єгипетська*; *задню бачити* – *споглядати задню*; *час розкидати каміння і час каміння збирати* – *час розкидати каміння і час скласти каміння*; *храм Божий* – *Божий дім*; *блудний син* – *син марнотратний*; *Багато званих, та мало вибраних* – *Багато покликаних, але вибраних мало*;

лексико-морфологічні: *Будьте мудрі, як змії, і кроткі, як голуби* – *Будьте мудрі, як змії, і невинні, як голубки*; *козел відпущення* – *козел офірний*;

лексико-структурно-синтаксичні: *У чужому оці заскалку бачити, а в своєму колоди не помічати – Бачити сучок в оці ближнього і не бачити колоди у власному тощо.*

Думаємо, при укладанні нового словника біблійних фразеологізмів потрібно глибоко вивчити закономірності функціонування різних варіантів в українській мові (як у текстах Біблії, так і в художній літературі), що послужить уніфікації та правильному вибору послідовності представлення біблійних одиниць у реєстрі словника.

Література

1. Гак В. Г. Специфика библейских фразеологизмов в русском языке [Текст] / В. Г. Гак // *Frazeologia a religia : Tezy referatów międzynarodowego sympozjum naukowego. Opole, 4-6 września 1996 r. / pod redakcją W. Chlebdy i S. Kochmana.* – Opole, 1996. – S. 10-11.
2. Дубровина К. Н. Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов [Текст] / К. Н. Дубровина. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 808 с.
3. Кіріллова Н. В. Варіанти фразеологізмів із компонентами-паронімами / Н. В. Кіріллова // *Динамічні процеси в граматиці і лексичному складі сучасних слов'янських мов : зб. наук. праць.* – Рівне, Оломоуць, 2011. – С. 160-162.
4. Коваль А. П. Спочатку було слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові [Текст] / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
5. Колоїз Ж. В. Слово Благовісті : словник-довідник фразем біблійного походження [Текст] /

Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум. – Кривий Ріг : Вид-во „І.В.І.”, 2002. – 96 с.

6. Молотков А. И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания / А. И. Молотков // *Фразеологический словарь русского языка* / [состав. Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров ; под ред. А. И. Молоткова]. – Изд. 4-е, стереотип. – М. : Русский язык, 1986. – 543 с.
7. Скаб М. В. Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках [Текст] / М. В. Скаб // *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія* (м. Київ, Інститут української мови, 12-13 травня 2011 р.) / відпов. ред. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 107-114.
8. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.
9. Словник фразеологізмів української мови [Текст] / [уклад.: В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – 1098 с.
10. Солошенко О. Д. Про визначення і типологію біблеїзмів / О. Д. Солошенко // *Іноземна філологія : Український науковий вісник.* – Львів : Львівський університет, 1999. – С. 132-137.
11. Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник [Текст] / укл. : Л. П. Будівська, З. С. Сікорська. – Луганськ : Луганськ-Арт, 2007. – 76 с.

В статье рассмотрены орфографические, фонетические, словообразовательные, морфологические, синтаксические, лексические, структурные и „языковые” варианты библейских фразеологизмов в украинском языке. Автор доказывает, что особенностью украинских библейских фразеологизмов является их орфографическая вариантность, вызванная изменением правил правописания, и языковая, обусловленная тенденцией к замене церковнославянских элементов собственно украинскими.

Ключевые слова: фразеологизм, библейский фразеологизм, вариантность фразеологизмов, словари библейских фразеологизмов.

The article deals with the orthographic, phonetic, derivational, morphological, syntactic, lexical, structural and „language” variants of the biblical phraseological units in the Ukrainian language. The author proves that the major peculiarities of the Ukrainian biblical phraseological units are their orthographic variability, caused by the change of spelling rules, as well as language variability, caused by the tendency to substitute Church-Slavonic elements by the proper Ukrainian ones.

Key words: phraseological unit, biblical phraseological unit, variability of phraseological units, dictionaries of biblical phraseological units.